

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIV
VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT
DAVLAT O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI
UNIVERSITETI

MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY
SPECIALIZED EDUCATION OF THE REPUBLIC OF
UZBEKISTAN

TASHKENT STATE UNIVERSITY OF THE
UZBEK LANGUAGE AND LITERATURE NAMED AFTER
ALISHER NAVOI

"O'ZBEK MUTAFAKKIRLARINING TIL NAZARIYASIGA OID QARASHLARI"

XALQARO ILMIIY-NAZARIY ANJUMAN

Go'zal Mirzayeva

SERTIFIKAT

Rektor:

Sh. Sirojiddinov

№ 000034

2021 "15" mart

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

TASHKENT STATE UNIVERSITY OF UZBEK LANGUAGE AND
LITERATURE NAMED AFTER ALISHER NAVOI

O'ZBEK MUTAFAKKIRLARINING TIL NAZARIYASIGA OID
QARASHLARI

VIEWS OF UZBEK THINKERS ON THE THEORY OF
LANGUAGE

Xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari

2021-yil, 15- mart

*Materials of the international scientific and theoretical
conference*

ALTAY TOPLULUKLARI
DIL VE KULTURLERI

Тошкент – 2021

4. Qadimiy Hindiston sublontinentidagi adabiy-tarixiy jarayon.

Internet saytlari:

www.aim.uz

www.ziyonet.uz

www.google.com

www.kitob.uz

TURK TILI FONETIKASIGA DOIR TADQIQOTLAR BORASIDA ABOUT RESEARCH ON TURKISH PHONETICS

G. Mirzayeva

mustaqil tadqiqotchi

Abstract: This article discusses the phonetics and phonology section of the Turkish language and the terms related to this death. The article reviews the research of a number of linguists who have studied the phonetics and phonology of the Turkish language.

Keywords: *phonetics, phonology, Turkish language, vowel letters, phoneme, nationality, allophone.*

Ma'lumki, turkiy tillarning bir-biridan asosiy farqli jihatlari fonetik sathda yaqqolroq ko'zga tashlanadi. Avvalo, tilning har bir sathi o'ziga xos muhim ahamiyat kasb etishini inkor qilmagan holda, fonetik va fonologik sath tilning asosini tashkil etuvchi sathlarlar ekani ta'kidashimiz lozim. Chunki so'z tovushlardan tashkil topadi. So'nggi yillarda tillarning sathlarini qiyosiy aspektda o'rganishga katta ahamiyat berila boshlandi.

Bizning ham tadqiq qilishni maqsad qilgan obyektimiz – turk tilining fonetik sathi bo'lib, turk tilshunoslarining bu borada olib borgan tadqiqotlariga birma-bir nazar solamiz.

Turk tilshunosligida fonetikaga oid ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Birinchi navbatda qayd qilish kerakki, tilshunoslikdagi har bir sathning bosh masalasi undagi terminlar masalasidir. Turk tilshunosligidagi terminlarda milliylik aks etib turadi. S.Topbash va H.Kapkallilarning "Sesbilim" va "Sesbilgisi" terimlari Uzerine" maqolasida turk tili fonetikasi va fonologiyasiga oid terminlar xususida kichik tadqiqot olib borilgan [Topbaş.S. Kopkallı H., 1994: 310–321]. Maqolada turk tilshunoslari tomonidan fonetika va fonologiya terminlarining bir-biriga qorishtirib yuborilayotgani va natijada xatoliklar yuzaga kelayotgani hususida so'z boradi. Bu terminlarning qorishtirib qo'llanishiga sabab ularning turk adabiy tilga moslangani va buning oqibatida ular o'rtasida bevosita o'xshashlik mavjudligidir. Maqola mualliflari bir guruh turk tilshunoslar fonetikani "Sesbilim" termini bilan; fonologiyani esa "Sesbilgisi" yoki "görevsel/gelişmeli sesbilim" terminlari bilan qo'llaganlarini aytib o'tadilar (masalan, Selen, Demirjan, Aksan, Konrot, Topbash kabilar).

Boshqa bir guruh tilshunoslar esa aksincha – fonetika atamasini "Sesbilgisi" va fonologiya atamasini "Sesbilim" deb qo'llaganini (masalan, Vardar, Demirezen) qayd etadilar.

Bundan ko'rish mumkinki, S.Topbash va H.Kapkallilarning mana shu kichik tadqiqotiga qadar turk tilshunosligida fonetika va fonologiya terminlarini qo'llashda chalkashlik mavjud bo'lgan va maqola ikki terminni tartibga solishda katta ahamiyat kasb etgan. Shundan so'ng bu ikki tilshunos "Sesbilim"ning fonetika va "Sesbilgisi"ning fonologiya ekanini va bu ikki terminning bir-biridan farqli jihatlari, o'rganish obyektini asoslab berganlar. Maqolada sath tarmoqlarining tarixiga ham to'xtalangan va g'arb tilshunoslari tomonidan ilgari surilgan qarashlarni keltirib o'tganlar.

Muharrem Erginning "Turk Dil Bilgisi" kitobida turk tilidagi unli va undoshlar tizimi holatiga ko'ra jadvallar asosida yoritib berilgan. Masalan, quyidagi jadvalda turk tilidagi unliarning holati berilgan [M. Ergin, 1985: 40–41]:

		Dilin Durumuna Göre			
		Ön Ünlüler		Art Ünlüler	
Ağız Açıklığına Göre		kapalı (dar)	açık (geniş)	kapalı (dar)	açık (geniş)
Dudakların Durumuna Göre	düz	i	e	ı	a
	yuvarlak	ü	ö	u	o

Bundan tashqari, Muharrem Ergin “O’rhun” bitiklari tilining tarixiy fonetikasini ham o’rgangan.

E.Suyer esa “Cağdaş Turk Dili” asarida turk tilidagi “i”, “u”, “a” harflarning og’iz bo’shlig’idagi harakat va holatlarini aks ettirgan [E. Suyer, 2002: 93] (1-rasm).

Yana bu tilshunos o’z asarida birgina unli fonemaning bir necha variantlarini ham ko’rsatib o’tgan.

E.V. Sevortyaning “Фонетика турецкого литературного языка” nomli asarida esa turk tilining fonetik tizimi juda keng tadqiq etilgan, bu asarda nafaqat fonetika, balki turk tilidagi fonetik tovush o’zgarishlari ham misollar asosida keng yoritilgan. Masalan, u turk tilidagi reduksiya hodisasi haqida gapirib, bunda “i” harfining yopiq “ı” yoki “e” ga o’tishini ta’kidlaydi va quyidagi misollarni keltiradi [E. V. Sevortyan, 1955: 80–83]:

yani yan $\frac{i}{e}$, belki belk $\frac{i}{e}$, haydi hayd $\frac{i}{e}$, artık art $\frac{i}{k}$.

Tilshunos E.Demirjan “Türkçenin ses dizimi” asarida turk tiliniing tovush tizimini tahlil qiladi. R.O’zdem “Tarihsel bakimdan öztürkçe ve yabancı sözlerin fonetik ayrıçları” asarida turkiy tillarning etimologiyasini o’rganib, chet tillaridan o’zlashgan so’zlarni fonetik jihatdan ajratish usullarini tahlil qilib beradi. Tilshunoslar Z.Ko’rkmaz va H.Zulfikarlar esa “Turk Dili ve Kompozisyon” asarida turk tilidagi fonetik tovush o’zgarishlarini o’rganadilar va bunga asosan urg’u sabab bo’lishini misollar orqali ko’rsatib beradilar. Tilshunos Tahir Nejat Genjan o’zining “Dilbilgisi” asarida turk tilidagi undoshlar tizimini, ulardagi singarmonizm hodisalarini jadvallar asosida yoritib, asoslab bergan.

N.Demirning 2019-yilda chop qilingan “Türkçe ses ve biçim bilgisi” (Turk tili fonetikasi va morfologiyasi) asari xorijiy mamlakatlardagi Turkologiya fakultetlari uchun tayyorlangan bo’lib, tilshunos termin masalasida faqat turkchallashtirish tarafdori bo’lgani holda, atamalarni chet so’zlardan emas faqat turkcha so’zlar yordamida ifodalaydi. Kitob chet el talabalariga tushunarli bo’lishi uchun sodda tarzda yozilgan, shuningdek unda turk tilining tarixiy lahjalari xususida ham so’z yuritilgan [N. Demir, 2019].

Tilshunos Mustafa O’zkaning “Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi” asarida olim turk tili fonetikasiga oid juda keng ma’lumot bergan [M. O’zkanan, 2015: 331]. Tilshunos bu asarni turkum holda nashr qilishni maqsad qilgan bo’lib, asar o’n bir bo’limdan iborat. Birinchi bo’limda tillarning paydo bo’lishi, ularning nomlanishi va dunyo tillari haqida so’z ketadi. Beshinchi bo’limda tilshunos turk tili va uning tovush tizimi – unllilar, undoshlar, tovush o’zgarishlari, ularning sabablari hamda alifbosiga batafsil to’xtaladi.

Shu o'ringda tilshunoslikning tarixiga ham biroz nazar solsak. Suad Mahmud Alvanning "Ali Şir Nevai Muhakemetül-lugateyn Eserinin Sesbilimi Özellikleri" maqolasida ulug' mutafakkir va shoir Alisher Navoiyning "Muhokamatul lug'atayn" asaridagi fonetik jarayonlar tahlil qilingan [S.M. Alvan, <https://docplayer.biz.tr/>].

Ma'lumki, bu asar qiyosiy tilshunoslikning yorqin namunalaridan bo'lib, unda turk va fors tillari o'zaro chog'ishtirilgan. Adib o'rta asrlarda deyarli barcha ijodkorlar ijod qilgan va gullab yashnagan til – fors tilidan turk tilining qolishmasligini isbot qilib bergan. Asarda tilshunoslikning turli sathlariga oid ma'lumotlar o'rin olgan bo'lib, hozirda leksik lakuna termini bilan tilshunoslikda o'rganilayotgan sohani A. Navoiy shu asarida aytib o'tgan. Masalan, fors tilida qovoq so'zi leksik lakuna bo'lib, unga ishlatiladigan biror ifoda yo'qligini, biroq turk tilida esa ko'z bilan qoshning orasi qovoq deb atalishi aytilgan.

Endi mavzuimizga qaytadigan bo'lsak, maqolada tilshunos shunday deydi: "Bu asarida A. Navoiy bir tarafdin turk tilining fors tilidan ustunligini isbot qilishga urinar ekan, ikkinchi tarafdin o'z tilining (ya'ni turkiy tilning) fonetik va morfologik xususiyatlarini ko'rsatib o'tgan". Maqolada Navoiyning hayoti va asarlari haqida ma'lumot keltirilib (turklarga tanitish maqsadida), so'ng asosiy maqsad bo'lgan unililar tizimi haqida ma'lumot beriladi. Chig'atoy tilida to'qqizta unli mavjud ekanini aytib, o'sha vaqtdagi unililar hozirgi turk tilidagi unililar tizimi bilan qiyos qilinadi. Shundan so'ng tovush o'zgarishlari haqida ma'lumot berilib, singarmonizm sabab vujudga kelgan qo'shimchalarning unilardagi variantlari beriladi. So'ng esa undoshlarga to'xtalinib, qiyosiy aspektida o'rganiladi va bunda ham undoshlarning o'zgarishlari va singarmonizmi haqida ma'lumot beriladi. Tilshunos xulosa sifatida Alisher Navoiyning asarida qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi xususiyatlari bilan birga qisman qipchoq shevalari ham mavjud ekanini ta'kidlaydi. Ulug' mutafakkirlarimizning asarlarini o'zga yurtda tadqiq qilinishi, albatta biz tilshunoslarni mamnun qiladigan holatdir.

Asli Yilmaz Davuto'g'lining "Standart Türkçedeki Ünlülerin Akustik Analizi Ve Fonetik Altyapı" nomli katta asari adabiy turk tilidagi unli tovushlarning akustik analizi va fonetik tuzilishiga bag'ishlangan [A.Y. Davuto'g'li, 2010]. Ushbu asarni turk tili fonetikasining haqiqiy eksperimental tadqiqoti deb atash mumkin. Tilshunos adabiy turk tilidagi unilarning allofonlarini tadqiq qilish jarayonida 875 ta so'zni sakkizta respondentga talaffuz qildiradi va eksperiment qiladi. Tadqiqot statistikasiga ko'ra bir-biridan farq qiluvchi 21 allofonlar guruhi va ularga oid 10 ta uzun unli topilgan. Allofonlar o'rin olgan tovush tizimlari so'zlar orqali misollar bilan berilgan. Tilshunos har bir unli tovushga keng to'xtalib, masalan "a" fonemasining o'zida uchta allofon aniqlanganini misollar orqali keltirib o'tadi: *a1*, *a2*, va *a3*.

"Bulardan tashqari, *a1* va *a2* guruhlarining uzun turlari *a11* va *a22*) bordir, – deydi tilshunos va misollar keltirib o'tadi, "a1: ochiq, orqa, tor. "ova, muaf, avuntu, ala, mal, agustos, azar, vasat, hala, ahir, ahbap, falaka" kabi so'zlarda. ("a" tovushi kundalik qo'llanganda qalin "a" sifatida keladi). So'z o'rtasidagi "a" fonemasining, xususan "b", "p", "v" kabi lab undoshlaridan va "h"dan keyin kelganda *a1* sifatida qo'llanishi kuzatildi".

Tilshunos Ijlal Ergenchning "Sesbilim Çalışmaları" haqidagi ochiq dars ko'rinishidagi tadqiqotida turk tili fonetikasiga doir izlanishlar jadval asosida yoritib beriladi. Shuningdek, u Tilshunos Najib Uchokning, O'zkan Bashkanning, Nevin Selinning va O'mer Demirjanning tadqiqotlarini o'z asarida sxemalar asosida yoritadi va tahlil qiladi [I. Ergench, <https://acikders.ankara.edu.tr/>].

Bundan tashqari, Huseyin Kahraman Mutlu turk tili fonetikasiga doir olib borilgan tadqiqotlar bibliografiyasini tuzib, jurnalda chop etgan [H.K. Mutlu, 2015: 373–382].

So'nggi paytlarda neyrolingvistika sohasi tilshunoslikning yangi yo'nalishi sifatida vujudga kelib, unda ko'plab tadqiqotlar olib borila boshlandi. Biroq, fikrimizcha neyrolingvistikani fonetikaga doir jihatlari ko'p, chunki fonetik jarayonlar va tovush o'zgarishlariga neyrolingvistik omillar o'zining ta'sirini o'tkazmay qolmaydi. Turk tilida neyrolingvistikaga oid ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Masalan, professor D.Barishning "Dil ve Beyin" (Til va miya, Bolalarda til va nutq nuqsonlari) asarida bu mavzu keng yoritilgan. Asarda, avvalo odatiy til va tilning rivojlanishi keltiriladi. Bolalardagi eshitish qobiliyatining nutqqa ta'siri, nutq xususiyatlari va

nuqsionlari batafsil yoritilib, nevrologik hastalıklarga urg'u beriladi. Tadqiqotning ahamiyatli tomoni shundaki, unda inson nutqi va hayvon nutqi orasidagi o'xshashlik va farqli jihatlar keltiriladi, inson tili va genlar orasidagi aloqa yoritib beriladi, so'ng esa til va miyaning o'zaro bog'liqligi ochiqilanadi. Bolaning tilni o'rganishidan boshlab, uning nutqidagi nuqsionlarning paydo bo'lish omillari ko'rsatib beriladi. Asarni o'qib-o'rganib til bilan tibbiyot shunchalik bir-biriga bog'liqligini, ularni bir-biridan ajratib bo'lmasligini anglash mumkin. Shu sabab bu ikki fanni o'zaro bog'lovchi neyrologiya sohasi vujudga keldi. Bunda esa tilshunoslardan ikkita soha – ham tibbiyot ham tilshunoslikni chuqur bilish talab qilinadi. Bu jarayonlar esa, asosan fonetik sathda yaqqol ko'zga tashlanadi.

Endi yana o'z tadqiqotimiz – turk tilshunoslarining fonetikaga doir ishlariga qaytsak. Yuqorida qayd etilgan mavzular turk tilshunosligida ko'plab ilmiy izlanishlarga sabab bo'la boshladi. Tilshunoslar nutqdagi nuqsionlar, tovushlarning o'zgarishlariga olib keladigan jarayonlarni chuqur o'rganish asnosida ko'plab ilmiy yangiliklarni ilgama olib kirdilar.

I.P.Bekar tomonidan yozilgan "Şizofrenlerin Sözlü Metinlerinde Duygudurum Görünümleri", S.Ay va boshqalar tomonidan yozilgan "Türkçede gelişimsel disleksinin sesbilimsel ve biçimbilimsel görünümüleri", E.Esmar tomonidan yozilgan "Şizofrenlerin sözlü anlatım metinlerinin çözümlenmesi", M.S.Erer "Karma Soz Uretme Yontemi ile Turkce Yazılı Metinden Soze Gecme" asarlarida nutq nuqsionlari ma'lum kasalliklar, xususan shizofreniya asosida tadqiq qilindi.

Ayja O'zbel Kochning "Septum deviasyonlu hastalarin septoplasti operasyonu öncesi ve sonrası, akustik ses analizi ile değerlendirilmesi" asarida rinolali (nazal disfoni, rinofon (nazalning grekcha nomi) nazal rezonansining buzilishi natijasida yuzaga keluvchi nutq patologiyasi o'rganildi.

Biz ushbu maqolamizda tadqiqotlarni imkon qadar muhimlarini taqdim etishga harakat qildik. Xulosa qilib aytganda, turk tili fonetikasiga doir ko'plab tadqiqotlar olib borilgan bo'lib, yuqorida keltirilganidek, birinchi galda termin masalasi munozarali holatdadir. Turk tili fonetikasi o'zga yurt tilshunoslari tomonidan ham keng tadqiq qilingan. Turk tilida eksperimental fonetika rivoj topgan, shu sabab amaliy ishlar ko'p deyish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alvan S.M."Ali Şir Nevai Muhakemetül-lugateyn Eserinin Sesbilimi Özellikleri" <https://docplayer.biz.tr/>
2. Davutoğlu A.Y., "Standart Türkçedeki Ünlülerin Akustik Analizi Ve Fonetik Altyapı". İstanbul. 2010.
3. Demir N. Ses Bilgisi ve Biçim Bilgisi. Hamur Tipi: 2. Hamur. İlk Baskı Yılı : 2019.
4. Ergenç I., Sesbilim Çalışmaları. <https://acikders.ankara.edu.tr/>
5. Muharrem Ergin. Turk Dil Bilgisi, Bogazici, Yayınları, İstanbul, 1985. 16. Baskı.
6. Mutlu H.K. "Türkiye Türkçesi Ses Bilgisi Üzerine Bir Bibliyografiya Denemesi", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 6 (2).
7. O'zkan M. Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi. İstanbul, Filiz Kitabevi <<https://www.filizkitabevi.com/filiz-kitabevi>> 331.
8. Suyer E. Çağdaş Turk Dili. Grafiker Yayınları. Ankara, 2002. S. 193.
9. Topbaş.S. Kopkallı H., "Sesbilim" ve "Sesbilgisi" Terimleri Uzerine". Dilbilim araştırmaları, Anadolu Üniversitesi, 1994.
10. Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. – Москва, 1955.

"DEVONU LUG'OTIT TURK" ASARIDA Keltirilgan Oziq-Ovqat Nomi NAMES OF FOOD IN "DEVONU LUG'OTIT TURK"

N.Rasulova

O'zMU 2-kurs magistranti

Abstract: In "Devonu legotit Turk" very important information about the source of food and food, types of food, preparation process of food huntingyos homashyos, necessary kitchen tools in

<i>D. BAXRONOVA, R YANGIBOYEVA</i>	“Devonu lug‘oti-t-turk” va hozirgi o‘g‘uz shevasida qo‘llanuvchi so‘zlar talqini	304
<i>Б. СҮҮНОВ</i>	Ўзбек тилига онд тиббий терминларнинг луғатларда берилиши ва семантикаси	307
<i>N. KLICHOV, S. YANGIBOYEVA</i>	“Devonu lug‘oti-t-turk” asarida bir necha so‘z turkumiga xos omonimlar semantikasi	311
<i>Н. АБДУЛЛАЕВА</i>	Исторический обзор лексикографии	313
<i>A. ABDULLAYEV</i>	Ingiliz lug‘atchiligining ayrim yutuqlari xususida	315
<i>K. RIXSIYEVA, D. RADJABOV J. TEMIROV M. UZOQOVA</i>	Ikki tilli tarjima dasturlarini yaratishning lingvistik asoslari	318
<i>Sh. QULBULOV</i>	Elektron lug‘atlarning afzalliklari	321
<i>T. BEKMURODOV</i>	Ingiliz va o‘zbek tillaridagi sanskrit tilidan o‘zlashgan so‘zlar.	323
<i>G. MIRZAYEVA</i>	Turk tili fonetikasiga doir tadqiqotlar borasida.	327
<i>N. RASULOVA</i>	“Devonu lug‘otit turk” asarida keltirilgan oziq-ovqat nomlari	330
<i>Q. BAKIROV</i>	“Devoni lug‘otit turk”da qo‘llangan vaqtni ifodalovchi turkiy leksemalarning semantik tadqiqi	332
<i>M. BOBOZARIPOVA</i>	Tezaurusli lug‘atlar va ularning tildagi ahamiyati.	334
<i>K. ABDUVALIYEVA</i>	Abulg‘ozi Bahodirxonning “Shajarayi turk” asarida uchraydigan ayrim etnonimlar izohi	337
<i>C. ХОЛМАНОВА</i>	“Мухокамат ул-луғатайн”нинг туркий сўзлар семантикасини ёритишдаги ўрни	340
AJDODLAR TAFAKKURI VA TILSHUNOSLIKNING ZAMONAVIY YO‘NALISHLARI		
<i>М. АБДУРАХМАНОВА</i>	Тилшуносликда когнитив йўналишлар	344
<i>А. ШАМАХМУДОВА</i>	Лисоний ҳурмат тамойиллари мулоқот маҳсулдорлиги асоси сифатида	347
<i>Д. ЖУМАЕВА</i>	“Юсуф ва Зулайхо” достонининг Огахий таржимасига доир айрим мулоҳазалар	349
<i>Г. ТОИРОВА, Ф. АХМЕДОВА</i>	Нутқни туғридан-туғри разметка қилиш тизимини моделлаштириш	351
<i>S. BOZOROVA</i>	Turkologiyada matnni sintaktik tahlil qilishga doir tadqiqotlar	353
<i>I. BOZOROVA, I. SHODIYEVA</i>	Kompyuter yordamida matnni sintaktik tahlil qilishning tarixiy bosqichlari	356
<i>Д. Мухаммадиева</i>	Таржима матнлардаги паремияларнинг хусусиятлари	359
<i>M. SHAMSIYEVA</i>	Bolalar bilingvizmini shakllantirish tamoyillari	362
<i>G. KOMILOVA</i>	Qadriyat va bahoning falsafiy, logik, lingvistik talqini	364
<i>M. OQMAMATOVA</i>	Alisher Navoiy asarlarida milliy-madaniy birliklarning tarjimasidagi murakkabliklar	366
<i>D. NASRIYEVA</i>	Areal lingvistika – tilshunoslikning alohida yo‘nalishi sifatida	367
<i>G. ZOYIROVA</i>	Lirik matnning til xususiyatlari (samandar vohidov ijodi misolida).	370
<i>J. ULUG‘MURODOV</i>	O‘zbek tilida barcha uslublarda axborot mavjudmi?	372